

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — філософська доктрина, заснована на ідеях К. Маркса й Ф. Енгельса, розвинута Г. Плехановим та [В. Леніним](#); ґрунтується на поєднанні [матеріалізму](#) (первинність матерії щодо свідомості) й [діалектики](#); засаднича філософська основа [марксизму](#), який, крім Д. м., включає філософію суспільства та історії (історичний матеріалізм), політичну філософію, націлену на «звільнення пролетаріату» й заміну [капіталізму](#) [комунізмом](#).

Термін «Д. м.» увів у вжиток рос. марксист Г. Плеханов як відповідник вислову «матеріаліст. діалектика», що його використовував Ф. Енгельс, котрий запровадив також термін «істор. матеріалізм». Дискусійним є питання про співвідношення марксизму та Д. м.: наскільки той Д. м., проблематику якого розробляв переважно Ф. Енгельс, узгоджується з філософією К. Маркса (дослідж. Г. Флайшера «Marx und Engels. Die Grundlinien ihres Denkens», Freiburg, 1970 — «Маркс і Енгельс. Основні спрямування їхнього мислення»). Безперечним є те, що між К. Марксом та Ф. Енгельсом не існувало незгод щодо «матеріаліст. діалектики», і що К. Маркс розглядав тексти Ф. Енгельса з Д. м. як наслідок розподілу праці між ними. Обоє визнавали свою філософію цілісною у всіх її складниках. Залишаємо поза розглядом з'ясування складників філософії К. Маркса та його «профілів»: їх ще у 30-і рр. спробував означити Й. Шумпетер у кн. «Capitalism. Socialism and Democracy» (New York, 1975) — «Капіталізм, соціалізм і демократія» (К., 1995): К. Маркс як пророк, соціолог, економіст, учитель. Існують суттєві відмінності у філос. поглядах раннього і пізнього К. Маркса. Також Ф. Енгельс наприкінці життя визнавав перебільшення акценту на екон. детермінізмі, що, з його погляду, призвело до недооцінки зворот. впливу «надбудови» (сусп. свідомості, ідей та ідеологій) на «сусп. буття». Сказане хоч і служить застереженням щодо небажаних спрощень у розумінні філософії К. Маркса та Ф. Енгельса, але не підважує твердження, що Д. м. складає філос. підоснову їхньої різноспрямованої інтелектуал. діяльності. Вслід за Г. Плехановим, обґрунтуванню Д. м. надавав великої ваги В. Ленін, який відіграв провідну роль у створенні рос. модифікації марксизму, що стало основою ідеології рос. комунізму ([більшовизму](#)). В. Ленін вважав Д. м. теор. основою марксизму, але привніс у тлумачення Д. м. ознаки спрощення, догматизму та нетерпимості. У часи сталінізму будь-які дискусії щодо засад Д. м. в СРСР, можливі у 20-і рр., були припинені. Рос. модифікація марксизму одержала назву «марксизму-ленінізму», а найбільш «правильним» марксистом-ленінцем стали вважати Й. Сталіна: розділ «Діалектичний та історичний

матеріалізм» з його кн. «Історія ВКП(б)» став канонічним. Відтак Д. м. у СРСР набув характеру правовірного, ортодоксал. вчення. Будь-які суперечки щодо його принципів кваліфікували як ідеологічно ворожі дії, що підлягали суворому покаранню, до фіз. знищення. Навіть у 1960–80-і рр. критика засадн. догм Д. м. могла існувати лише у вигляді прихов. тенденцій. Тим часом у зх. країнах філософи прагнули розвивати недогматичні, неортодоксал. варіанти марксизму, які переважно позначають термінами «ревізіонізм» та «неомарксизм». Але неомарксистки відрізняються ступенем перегляду класич. марксизму. Одні з них вважають перспектив. у філософії К. Маркса тільки деякі її складники, які можна розвивати окремо. Інші поєднують ці складники з немарксист. напрямками у філософії. К. Каутський стверджував, що у філософії К. Маркса найважливішим є її практ. складник («звільнення пролетаріату»), який, з його погляду, можна поєднати з будь-якою філософією — матеріаліст., ідеаліст., релігійною. З погляду Е. Бернштейна, філософію К. Маркса і Ф. Енгельса можна поєднати з [неопозитивізмом](#) — у вигляді [емпіріокритицизму](#) (Е. Мах, Р. Авенаріус); у Росії до цього схилялися О. Богданов. Існують спроби поєднати філософію К. Маркса із [фройдизмом](#), [феноменологією](#), [екзистенціалізмом](#), [герменевтикою](#) (Ю. Габермас та ін.), [постмодернізмом](#). Тому кожного разу варто зважати на те, що з філософії К. Маркса і Ф. Енгельса приймає той чи ін. неомарксист; тільки деякі з неомарксистів вважали Д. м. важливим складником марксизму та перспектив. напрямом філос. мислення (А. Грамші, Д. Лукач, Е. Блох).

П р и н ц и п и Д. м. Серцевину Д. м. складає поєднання матеріалізму (відповідно з ним першоосновою буття та пізнання є матерія) з діалектикою, з якою пов'язують низку засадн. принципів. Якщо знехтувати багатозначністю слова «матерія» у європ. мовах та в історії зх. філософії, то терміном «матеріалізм» від часу франц. матеріалістів стали позначати погляд про первинність (засадничість) природного щодо духовного. Відповідно до матеріалізму 17–18 ст. К. Маркс і Ф. Енгельс, В. Ленін розуміли матерію передусім як природну (фіз.) субстанцію, на противагу духовній. Вони критикували поперед. матеріалізм як «механістичний» (оскільки в ньому матеріал. субстанцію розуміли як матеріал. частинки — корпускули чи атоми) та називали його «метафізичним», оскільки матеріал. (фіз.) основу буття «механісти» розуміли як наперед визначену, раз і назавжди оформлену, незмінну. Метафізичному К. Маркс та Ф. Енгельс протиставили діалект. розуміння матерії. У розумінні діалектики вони ґрунтуються передусім на філософії Г. Гегеля. При цьому діалект. розумін-

ня матерії, з їхнього погляду, має включати кілька найважливіших принципів: а) матерія містить джерело саморуху у вигляді поєднання протилеж. сил (закон єдності та боротьби протилежностей); б) усі зміни й процеси у світі взаємопов'язані (матеріал. єдність світу); в) матерія містить у собі тенденцію чи передумову розвитку у вигляді переходу кількіс. змін у якісні; г) до заг. закономірностей К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін приєднували запозичене від Г. Гегеля поняття «заперечення заперечення», відповідно до якого розвиток відбувається спіралеподібно. Унаслідок подвій. заперечення постає нова якість, яка у важливих ознаках повторює якість, замінену першим запереченням (т. зв. тріада). Напр., первіснообщин. лад зазнав заперечення клас. суспільством, а комунізм — як заперечення клас. суспільства — повторює на новому якіс. рівні деякі важливі ознаки первіснообщин. суспільства. Первинність матерії щодо духов. субстанції в Д. м. переважно розглядають під трьома кутами зору: по-перше, еволюційно (духовне — наслідок природ. еволюції); по-друге, під кутом зору проблеми «тіло-душа» (нерв. діяльність мозку є основою духовного); по-третє, як теорію пізнання (матерія — буття, незалежне від свідомості, пізнання ж є «відображенням» об'єktiv. реальності). У пр. «Матеріалізм та емпіріокритицизм» («Повне зібрання творів», т. 18, К., 1971) В. Ленін наголошував, що поняття «первинності матерії» щодо свідомості стосується лише «осн. питання філософії»: що є первинним — матерія чи свідомість. Остеронь цього питання, на його думку, межа між матеріальним і духовним є відносною. Вслід за Ф. Енгельсом, він визнав, що вивчення того, якими є першоеlementи природи (матерії), є справою природн. наук. Критикуючи концепцію «енергетизму» В.-Ф. Оствальда, пояснював твердження про «зникнення матерії» тим, що зникає межа, до якої ми знали матерію досі: відповідно, перестають вважатися абсолютними певні властивості матерії (непроникливість, інерція, маса). Звідси зробив висновок, що визнання будь-яких незмін. елементів («незмін. суті речей») — є метафіз., антидіалект. матеріалізмом. Стосовно проблеми «тіло-душа» Ф. Енгельс і В. Ленін визнали, що конкретна відповідь на це питання — справа спец. наук. Обидва відкидали грубі форми фіз. чи фізіол. редукціонізму. В. Ленін критикував «вульгар. матеріалізм» Л. Бюхнера та Я. Молешотта, які спрощено пояснювали, як нерв. діяльність мозку «породжує» свідомість. Але вважав принципово важливим визнання того, що свідомість є властивістю високоорганізов. матерії. Теор.-пізнав. аспект поняття «матерії» наявний у К. Маркса та Ф. Енгельса, але В. Ленін більшою мірою наголошував на цьому аспекті. Осн. відмінність матеріаліста від прихильника ідеалізму він вбачав у тому, що відчуття, сприйняття, уявлення і свідомість матеріаліст розуміє як «відображення» об'єktiv. реальності. З його погляду, поняття «матерія» нічого іншого не значить, окрім

об'єktiv. реальності, даної нам у відчуттях. Але у такий спосіб В. Ленін змішував дві різні проблеми — з'ясування поняття «матерія» й проблему *реалізму* (пояснення того, як наші знання та дії можуть узгоджуватися з реальністю).

Стисло викладене тут поняття «матерія» назване «діалектичним». У діалектиці як діалозі (Сократ-Платон) провідне місце займає протиставлення тезі деякої антитези; «антитетика» Геракліта припускає поєднання понять і тверджень, що змістовно суперечать одне другому (верх та низ — одне й те ж). Це стало одним із джерел діалектики Г. Гегеля. У ній традиц. способи визначення вважають такими, що не враховують мінливості: індивід. чи видова ідентичність зазнає безперерв. змін, а відтак «те саме» водночас є вже іншим ($A \neq A$). Ознаку мінливості Г. Гегель поширив на саме мислення, поняття та їх визначення. Будь-які визначення, найпоширенішим типом яких є бінарні протиставлення буття-небуття, істина-хиба, добро-зло, красиве-потворне, у філософії Г. Гегеля розглянуто під кутом зору істор. способів світорозуміння. Звідси загроза релятивізму у філософії Г. Гегеля, яку він усвідомлював і прагнув відвернути тим, що істор. самопізнання духу вважав націленим на досягнення абсолюту. Відповідно також у Д. м. виходять з того, що історично відносна істина містить момент абсолютного: тому історію пізнання розглядають як нагромадження моментів абсолютного (того, що не буде спростоване наступ. відкриттями). З цього погляду формал. логіка є певною крайністю, однобічністю: у ній певні історично перехідні структури мислення і пізнання вважають незмінними. Тільки діалект. логіка, яка розглядає будь-які форми у зв'язку зі змістом, а також історично, здатна пояснити виникнення та зміну форм мислення. В. Ленін виходив із припущення, що принципи діалект. логіки мають бути однаковими в бутті та мисленні (звідси теза про єдність діалектики, логіки й теорії пізнання). Онтологізація логіки в Д. м. свідчить про схильність до примітив., наївно-реаліст. розуміння логіки і теорії пізнання (логіка мислення — відображення логіки об'єktiv. реальності). Основою теорії пізнання та логіки у В. Леніна є поняття **«відображення»**. Це схиляє його до заперечення символіч. характеру діяльності нерв. системи: захищаючи теорію відображення, він відкинув концепцію нім. природознавця Г.-Л. Гельмгольца за його розуміння нерв. діяльності як символічної («теорія ієрогліфів»). Угор. неомарксист Д. Лукач прагнув змістити поняття «теорія відображення» В. Леніна у бік «твор. відображення», символізму, створення нових смислів, а тому і нових цілей (цілепокладання).

І Ф. Енгельс, і В. Ленін наполягали на науковості марксизму та Д. м. як філос. основи марксизму. Йдеться про науковість у сенсі наук. реалізму — узгодження теорії з фактами. Це оцінюють як емпірич. чи «позитивіст.» тенденцію в марксизмі. Характерним під цим кутом зору є висловлювання Ф. Енгельса, що наук.

поступ призведе до відпадання багатьох філос. питань: від філософії, на його думку, залишиться хіба що теорія пізнання. Це перегукується з позитивіст. розумінням філософії як «служниці» спец. наук. Деякі дослідники філософії К. Маркса і Ф. Енгельса наголошують на емпірич. зорієнтованості марксизму та його опозиційності щодо спекулят.-інтуїтив. способу мислення, представленого філософією Г. Гегеля. Але йдеться лише про відкидання спекулятив.-інтуїтив. складника філософії Г. Гегеля, пов'язаного з його філософією духу, тобто з ідеалізмом, а не зі спекулят.-інтуїтив. способом мислення — його з есенціалізмом: підходом, відповідно до якого певне явище чи сукупність явищ пояснюють за допомогою прихованої під ними суті (деяких субстанцій, сил та закономірностей). Хоча есенціалізм є складником наук. дослідж., проте у науці першорядну роль відіграє емпірична перевірка будь-яких гіпотез про певні субстанції чи сутності. Чим менше цінують таку перевірку, тим більшою мірою мислення зміщується у бік апіорно-інтуїтив. есенціалізму. У класич. Д. м. маємо справу зі знеціненням зовнішнього, емпіричного, оскільки це зовнішнє пояснюють шляхом зведення (редукції) до внутрішнього: тобто, припущення щодо існування глибин. субструктур, сил і закономірностей цінують вище від емпірич. перевірки гіпотез про їх існування. Наявність, з одного боку, позитивіст. тенденції, відповідно до якої філософія має ґрунтуватися на результатах наук. пізнання, та, з другого боку, есенціалізму, джерелом якого була передусім діалектика Г. Гегеля, уможлиблювала рух до одного із цих двох полюсів. На противагу емпіризму, інтуїтив. есенціалізм, як складник Д. м. підвищує роль неконтрольов. інтуїції — віри в правильність свого «бачення» суті. Тому під час конфлікту спец. наук. дослідж. із «законами діалектики» з'являється схильність упереджено кваліфікувати результати цих дослідж. не тільки хибними, а й ідеологічно ворожими. Звідси оцінка різних напрямів у природознавстві й гуманітар. науках як «буржуазних» (кібернетика, генетика тощо) з відповід. репресіями проти науковців. Таке тлумачення Д. м. є особливо виразним у текстах В. Леніна.

У деяких різновидах неомарксизму, де вважають Д. м. в основі своїй плідним спрямуванням філос. мислення, наявні спроби усунути вади класич. Д. м. та розвинути досконаліші концепції матеріаліст. діалектики. Такою є концепція Д. м. нім. філософа Е. Блоха: найважливіші у цьому відношенні його дослідж. «Das Prinzip Hoffnung» (т. 1-3, Frankfurt am Main, 1959 — «Принцип надії») та «Das Materialismusproblem. Seine Geschichte und seine Substanz» (Frankfurt am Main, 1972 — «Проблема матеріалізму»). У філософії Е. Блоха поєднано динам., процесуал. філософію природи та філософію людини як істоти, націленої в майбутнє (своїми бажаннями, мріями, сподіваннями, ідеалами, утопіями). Маємо справу з розумінням сучас. людини як такої, яка знаходиться в ситуації передісторії, коли світ

створюється. І важливо, щоб людина, наснажена надією, виявляла активність у творенні цього майбутнього. У розумінні матерії він прагнув подолати вади «теорії відображення» класичного марксизму, засн. на протиставленні суб'єкта об'єкту. Концепція матерії Е. Блоха споріднена з онтологіями А. Берґсона й Т. де Шардена, але він критикує їх за спекулят. абстрактність. К. Корш (його можна віднести до неомарксистів тільки тому, що визнавав плідність окремих моментів чи аспектів в філософії К. Маркса) дав у пр. «Karl Marx» (Frankfurt am Main, 1938 — «Карл Маркс») багатоаспектну критику його філософії. Він ґрунтовно дослідив також концепцію Д. м. В. Леніна, розглянувши її в істор.-філос. контексті. З його погляду, лєнін. концепція Д. м., яка ґрунтується на понятті «відображення», є примітив., докрит. («дотрансцендентал.») способом мислення, тобто різновидом примітив., але войовничої доктрини.

П р а к т и ч н а ф і л о с о ф і я т а е т и к а. Одним із дискусійних у «марксології» є питання про те, які практ. настанови слідують із філософії К. Маркса і Ф. Енгельса, включаючи їхню ідеологію, зразком якої є «Маніфест комуністичної партії». Найгостріше питання: чи містить їхня філософія та ідеологія передумови для появи *тоталітаризму*, властивого для комуніст. рухів 20 ст., поєднаних із мас. злочинами проти людяності? Пошуки відповідей на це питання стали предметом низки дослідж. (напр., «Von Marx zur Sowietideologie», Frankfurt am Main, 1963 — «Від Маркса до радянської ідеології» І. Фечер). Друге питання: чи містить філософія К. Маркса ту макроетику, яка б поєднала солідарність робітн. класу (інтернаціоналізм) із поцінуванням нац. ідентичностей? Адже тільки наявність такої етики здатне відвернути злоякісні деформації, коли під личиною інтернаціоналізму буде ховатися шовінізм, як це сталося з рос. комунізмом. З'ясування проблем нації в руслі марксизму чи під кутом зору співвідношення комунізму та націоналізму стало предметом низки праць (К. Каутський, М. Грох, І. Дзюба, Р. Шпорлюк та ін.). Окрім того, критика «бурж. демократії» у філософії К. Маркса і Ф. Енгельса не була врівноважена відповіддю на питання, яким чином «диктатуру пролетаріату» треба поєднати з демократією, аби відвернути узурпацію влади групою осіб чи диктатором. Якщо розглядати філософію К. Маркса і Ф. Енгельса під кутом зору прихов. елементів міфології, можна прийти до висновку, що їхнє світорозуміння споріднене з дуалістич. релігіями (на зразок зороастризму), в якій свідомість розглядають як поле боротьби злого й доброго духу, світла і темряви. Оскільки навіть свідомість пролетаріату як носій істин. свідомості (світла) в клас. суспільстві зазнає впливу темряви (хибної свідомості), то новий пророк (К. Маркс) і нове вчення (марксизм) як втілення «істин. свідомості» — шлях до спасіння людей з полону темряви. Духовидець, який відкрив, що свідомість людей знаходиться в полоні зла (екон. інтересів), не вірить у

можливість шляхом просвіти вивести людей з темної печери на світло. Вирвати людей з полону «хибної свідомості» можна лише силою — шляхом соц. революції та диктатури пролетаріату. Звідси абсолютизація держави як засобу насильства і неминуче зміщення в бік одноособової диктатури, коли навіть не «авангард пролетаріату» (партія чи верхівка партії), а вождь є єдиним носієм «істин. свідомості». Відтак діалектика, яка завжди мала справу з протиставленням тези та антитези, найкраще годиться для філос. обґрунтування квазірелігії, засн. на боротьбі темряви і світла, втіленій у клас. боротьбі. Можна вважати виправданим припущення, що серцевина філософії К. Маркса і Ф. Енгельса містить підстави для ортодоксал. тлумачення їхньої філософії та такого практ. використання їхніх ідей, яке в окремих різновидах комуніст. рухів (зокрема у більшовизмі), призвело до масштаб. злочинів проти людяності. З цього погляду, засн. марксизму несуть інтелектуал. відповідальність за таку практику, оскільки у їхній філософії не вироблена інтелектуал. протипава для відвернення такого практ. використання їхніх ідей. Зауважимо, що у класич. марксизмі зроблено наголос на важливості практики: відомим стало твердження К. Маркса у «Тезах про Фойєрбаха»: «Досі філософи тільки пояснювали світ; завдання ж полягає в тому, щоб змінити його». Хоча філософія К. Маркса і Ф. Енгельса містить визнання важливих політ. цінностей (справедливості, рівності, свободи), але в ній відсутня розробка практ. філософії, серцевину якої складає етика. В «етиці» класич. марксизму не створено протипав етич. релятивізму. Осн. перешкодою для розвитку філософії цінностей та етики як серцевини практ. філософії, став соціал.-екон. редукціонізм: духовне сусп. життя пояснюють у марксизмі шляхом зведення його до матеріал. основи («базису» — продуктивні сили та вироб. взаємини). Цілісність філософії К. Маркса і Ф. Енгельса має натураліст. підоснову. Історію К. Маркс розумів як природно-істор. процес: історія рухається відповідно до істор. закономірностей, і цей її рух не залежить від волі людей. Своєю активністю люди здатні тільки затримувати або ж прискорювати дію істор. закономірностей, але вони не творять історію, здійснюючи вибір тих чи ін. істор. перспектив. Інакше кажучи, «змінювати» світ люди можуть тільки відповідно до дії істор. необхідності. Якщо залишити осторонь істор. фаталізм («історицизм» — за К. Поппером), то навіть вимога діяти відповідно до «істор. необхідності» надто загальна, і тому не дозволяє визначити, яка політ. практика в конкрет. ситуації відповідає істор. закономірності. Тому відкриває шлях до свавіл. тлумачення цієї вимоги певною політ. силою.

У класич. марксизмі, з одного боку, проголошено певні етичні принципи, але соціологія ідей К. Маркса відкидає можливість їх впровадження шляхом просвіти (бо це б означало прийняття позиції етич. ідеалізму). Суть «реал. гуманізму» К. Маркса у тому, що здійснення етич.

принципів можливе лише шляхом соц. революції та встановлення диктатури пролетаріату. У «реал. гуманізмі» К. Маркса сусп. становище пролетаріату є гарантією етичності пролетар. руху: звільняючи себе, він звільняє інші сусп. верстви. Зорієнтованість на звільнення пролетаріату схилила до оцінки будь-яких ускладнень у співвідношенні матеріального і духовного як небажані: вони розмивають ясність принципів. А відтак марксизм містить тенденцію «філософії підозри», пов'язану з потребою стояти на сторожі засадн. принципів. Цим зумовлена схильність до спрощень, догматизму та полемічності, поєднаної з нетерпимістю. Засадн. філос. принципи класич. марксизму (те, що було згодом названо «Д. м.») містить поєднання протилеж. тенденцій: догматизму, закоріненого в ідеології, підпорядк. справі звільнення пролетаріату та релятивізму, що впливає з фактично нічим необмежен. волюнтаризму. То ж переродження революціонерів у «новий клас», який узурпує владу (це стало предметом низки дослідж. — М. Джилас, М. Восленський та ін.) не є цілком випадков. та чужорідним для «етики» класич. марксизму. І. Франко у ст. «Що таке поступ» («Зібрання творів: У 50 т.», К., 1986, т. 45) передбачив використання ідей К. Маркса, яке, з його погляду, призведе до нових форм гноблення, ще гірших, порівняно з тими, на подолання яких націлена його філософія. Сказане не знецінює внеску К. Маркса (передусім у з'ясуванні ролі соц.-екон. чинників у сусп. житті, проблеми відчуження та природи ідеології), а зосереджує увагу на марксизмі як квазірелігії («К. Маркс-пророк»). А звідси зрозуміле намагання в неомарксизмі доповнити класич. марксизм філософією духу і культури, етикою та естетикою (А. Грамші, Д. Лукач, Е. Блох та ін.).

Д. м. у С Р С Р та У Р С Р. У тому, яке тлумачення одержував Д. м. в СРСР та в УРСР, осн. роль відіграли політ. обставини: у 20-і рр. ще зберігалася відносна свобода дискусій, у 30-і рр. утвердження сталінізму зробило дискусії щодо важливих філос. питань неможливими. Варто виокремити дві осн. тенденції у тлумаченні та «розвитку» Д. м. і марксизму в СРСР та УРСР: 1) зміщення проблематики Д. м. у бік «науковості» Д. м. — у бік теорії пізнання й філософії науки («позитивіст.» тенденція); 2) доповнення Д. м. гуманітар. проблематикою — філософією культури, етикою (гуманітарна тенденція). Через ідеол. контроль та репресії на основі цих тенденцій в СРСР та в Україні так і не з'явилася оригін. філос. концепція неомарксизму. У руслі діалогу названих тенденцій можна розглядати дискусію 20-х рр. в СРСР між «механіцистами» і «діалектиками». «Механіцисти» гуртувалися навколо А. Тимірязєва; вони дотримувалися наук.-емпір. редукціонізму. Осн. опонентом «механіцистів» став А. Деборін (спочатку був прихильником Г. Плеханова та меншовиків, але після взяття влади більшовиками перейшов на їхні позиції). Він високо цінував філософію Г. Гегеля як джерело Д.

м.: визнаючи потребу Д. м. спиратися на спец. науки, водночас наполягав на автономії філософії щодо цих наук. Та коли наприкінці 20-х рр. Інститут марксизму-ленінізму визнав правоту позиції А. Деборіна, то в дискусії з «механіцистами» він вдавався до ідеол. звинувачень та організац.-кадр. рішень. Однак 1931 ЦК ВКП(б) прийняв постанову, якою скритикував обидві сторони в цій дискусії, чим було покладено край будь-яким більш-менш принциповим суперечкам. Як і в СРСР загалом, в Україні поширення марксист. філософії є наслідком перетворення марксизму в обов'язкову, офіц. філософію, на сторожі якої стояв репрес. апарат парт.-держ. диктатури. Якщо наприкінці 19 ст. філософія марксизму мала вплив на деяких укр. інтелектуалів у Сх. та Зх. Україні (С. Подолинський, М. Павлик), то в 20 ст. у Зх. Україні (до її включення в склад СРСР) та серед українців в діаспорі вона майже повністю його втратила. В підрад. Україні 20-х — поч. 30-х рр. гуманітарна тенденція представлена текстами М. Хвильового, В. Юринця та ін.; теор.-пізнавальна — С. Семковським та ін. Поза межами марксизму лежить оригін. філософія природи з ідеєю ноосфери В. Вернадського. Акад. В. Юринця постановою ЦК ВКП(б) від 17 липня 1933 було кваліфіковано як «бурж. націоналіста», він був виключений зі складу академіків ВУАН і позбавлений можливості публікуватися. Геноцид укр. інтелігенції призвів до загибелі більшої частини видат. укр. інтелектуалів, серед них і філософів (В. Юринець, С. Семковський, П. Демчук та ін.); М. Хвильовий вчинив самогубство. Тільки в 60-і рр., внаслідок «відлиги», склалися політ. передумови для дуже обереж., прихов. ревізії офіц. догм Д. м. Але водночас з'явилися філос. тексти, що перебували в опозиції до панів. ідеології та офіц. марксизму-ленінізму, хоча риторично залишалися в межах марксизму-ленінізму: їх поширювали лише в самвидаві, зокрема «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (Нью-Йорк; Мюнхен, 1968) І. Дзюби, «Право жити» Ю. Бадзя. Деякі з філос. текстів, що поширювали в самвидаві, взагалі не використовували термінологію марксизму (Є. Сверстюк, В. Мороз та ін.). В офіц. (академ.) Д. м. 60–80-х рр. в Україні також можна виокремити дві названі вище тенденції, хоча й не розмежовані чітко, — теор.-пізнав. і гуманітарну. Перша полягала в тому, щоб мислити діалектику як метод, «логіку», теорію пізнання. Це дозволяло насичувати Д. м. теор.-пізнав. проблематикою. Теор.-пізнав. тенденція найвиразніше означена у публікаціях П. Копніна та укр. філософів, які солідаризувалися з цим тлумаченням Д. м.: П. Дишлевий, В. Павлов, Н. Депенчук, Є. Жариков, П. Йолон, М. Роженко, В. Черноволонко, В. Косолапов та ін. Деякі поєднували теор.-пізнав. та гуманітарну тенденції (М. Попович, І. Бичко, С. Кримський, М. Булатов). Окремі філософи, які надавали перевагу розгляду проблем теорії пізнання, визнавали продуктивність заг. теорії систем, започаткованої біологом Л. Берталанфі (А. Уйомов, Н. Депенчук та ін.). Гуманіст. тенденція в Д. м.

представлена публікаціями В. Шинкарука, О. Яценка, В. Іванова, М. Булатова, І. Бичка, М. Тарасенка, В. Табачковського. Вони прагнули увести у проблематику Д. м. елементи філософії культури, філософії світогляду, філос. антропології, обговорювали проблему співвідношення між необхідністю і свободою тощо. Наприкінці 1960-х рр. виразною стала прихована опозиція між логіко-семантич. (аналіт.) (М. Попович, Є. Ледников, С. Васильєв, В. Лісовий) та діалект. підходами. Ця опозиція у 1960–70-х рр. відома під назвою «суперечки логіків і діалектиків». Але внаслідок недоступності в СРСР та УРСР крит. праць з «марксології», усвідомлення особливостей Д. м. як способу філос. мислення було частковим, обмеженим. На поч. 3-го тисячоліття певні стереотипи мислення, сформовані Д. м., зберігаються у прихов. вигляді; тому зх. дослідж. способу мислення, репрезентованого в Д. м., актуальні у сучас. Україні.

Рекомендована література

1. Деборин А. М. Введение в философию диалектического материализма. Москва, 1915;
2. Каутский К. Национальные проблемы. Б. м., 1918;
3. Богданов А. Философия живого опыта. Петроград; Москва, 1923;
4. Асмус В. Ф. Диалектический материализм и логика. К., 1924;
5. Семковский С. Ю. Диалектический материализм и принцип относительности. Москва; Ленинград, 1926;
6. Юринець В. Філософсько-соціологічні нариси. Х., 1930;
7. Його ж. Філософія і політика. Х.; К., 1930;
8. Деборин А. М. Диалектика и естествознание. Москва; Ленинград, 1930;
9. Каутский К. Материалистическое понимание истории. Москва; Ленинград, 1931;
10. Марк А. Критика фетишизма в творчості Маркса. К., 1931;
11. Поворот на філософському фронті: Мат. філос. дискусії 14–18 січня 1931 р. Х.; К., 1932;
12. K. Korsch. Karl Marx. Frankfurt am Main, 1938;
13. K. Bekker. Marx' philosophische Entwicklung. Sein Verhältnis zu Hegel. Zürich, 1940;
14. Холодный М. Г. Мысли натуралиста о природе и человеке. К., 1947;
15. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, 1955;
16. Москва, 1990;
17. Джилас М. Новый класс. Анализ коммунистической системы. Нью-Йорк, 1957;
18. G. Lukacs. Werke. T. 1–17. Neuwied; Darmstadt, 1958–75;
19. Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 39 т. К., 1958–68;
20. Копнин П. В. Диалектика как логика. К., 1961;

21. Василенко В. О. Цінність і оцінка. К., 1964;
22. R. Aron. Essai sur les libertés. Calmann-Lévy, 1965;
23. Бычко И. В. Познание и свобода. Москва, 1969;
24. Роженко М. М. Гносеологічна природа опису і пояснення у фізиці. К., 1970;
25. Дышлевый П. С. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. К., 1972;
26. Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. К., 1972;
27. Диалектика как логика и теория познания. Москва, 1973;
28. A. Gramsci. Qaderni del carcere. Т. 1-4. Torino, 1975;
29. Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975;
30. Крымский С. Б. Диалектический материализм и естественно-научная картина мира. К., 1976;
31. Ленин В. И. Философские тетради. Москва, 1977;
32. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977;
33. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство. К., 1977;
34. Босенко В. А. Актуальные проблемы диалектического материализма. К., 1983;
35. Булатов М. А. Диалектика и культура. К., 1984;
36. Filozofia współczesna. Т. 1. Warszawa, 1990;
37. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Лондон, 1990;
38. Грамши А. Тюремные тетради: В 3 ч. Ч. 1. Москва, 1991;
39. Роженко М. Трагедія академіка Юринця. К., 1996;
40. Шпорлюк Р. «Комунізм і націоналізм». К., 1998;
41. Шинкарук В. І. Філософські твори: У 3 т. К., 2003;
42. Злотина М. Диалектика. К., 2004;
43. Колаковский Л. Мої правильні погляди на все / Пер. з польс. К., 2005;
44. Лісовий В. С. Українська філософська думка 60–80-х р. // ФД. 2007. № 3–4.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Діалектичний матеріалізм / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24453>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).